

“QƏDİM İVER SALNAMƏSİ”NİN TƏDQIQI TARIXI VƏ TƏDQIQATÇILARI

İverlər Qafqazın qədim etnoslarından biridir. Onların adı ilə Kür çayının yuxarı axarı ilə Qafqaz dağlarının arası, Albaniyanın şimal-qərbi İveriya adlanırdı. İveriya indiki gürcülərin dövləti deyildi, cənubi Qafqazın çoxtayfalı dövlətlərindən biri idi. Həmin dövlət eranın əvvəllərindən VIII əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuşdur.

1121-ci ildə yəhudi mənşəli baqrationlar Tiflisi tutandan sonra iverlərin çoxtayfalı dövlətini özlərinə tabe etdilər. İverdili sami mənşəli baqrationların dilinin təsiri ilə assimilyasiya olundu.

“Qədim İver salnaməsi” iverlərin baqrationların gəlişinə qədər tərtib olunan salnamələrindən biridir. Əsəri ilk dəfə olaraq qaraçı mənşəli erməni alimi Kerop Patkanov toplamış və geniş müqəddimə ilə 1883-cü ildə Sankt-Peterburq şəhərində nəşr etdirmişdir (8, s. 1-6). Bundan sonra akademik N.Y.Marr salnamə üzərində tədqiqat işlərini davam etdirmişdir.

Ümumiləşmiş elmi düşüncəyə görə iverlər Qafqazın qədim sakinləridir və onların dili Qafqaz dillərindən biridir. Ancaq XIX əsrin sonlarında fransız akademiki Mari Brosse, Baron Senkovski sübuta yetirdilər ki, İver dili əvvəllər qrammatik quruluşuna görə iltisacı olmuş, sonra sami və Qafqaz dillərinin təsirinə uğramışdır. Onların fikrincə, iverlər Qafqaz xalqı deyildilər. Onlar Ön Asiyaya və oradan Qafqaza Xəzər dənizinin ətrafından gəlmişlər. Onların ilk çarları Asparux və Qorq Aslan olmuşdur (12, s. 418; 3, s. 89; 2, s. 190; 1, s. 75-77).

Asparux ilk dəfə olaraq İveriyanın xırda tayfalarını birləşdirib dövlət yaratmış və iver dilini dövlət dili elan etmişdir. Ancaq müasir gürcü mətnşünasları iddia edirlər ki, çar Asparux gürcü dilini dövlət dili elan etmişdir. Onlar nəzərə alırlar ki, İveriya ərazisində XII əsrə qədər gürcülərin əcdadları olan baqrationlar yaşamırdılar. Kür çayı boyunca Tiflis şəhərindən Bərdəyə qədər Aran torpaqlarında iverlər, albanlar və türklər yaşayırdılar (5, s. 3-26; 10, s. 190).

Salnamənin ən qiymətli məlumatlarından biri odur ki, orada Asparuxdan sonra İveriyanın çarı olan Qorq Aslan haqqında məlumat verilir. Həmin salnamədə və VIII əsrdə Cavanşir Cavanşirinin qələmə aldığı “Vaxtanq Qorq Aslanın həyatı” əsərindən məlum olur ki, Vaxtanq Qorq Aslan 446-499-cu illərdə İveriyada hökmdar olmuş və Kala şəhərini saldırmışdır. Həmin Kala şəhəri sonralar Tiflis, daha sonra isə Tbilisi adlandırıldı (4, s. 150).

Cavanşir Cavanşirinin kitabının və “Qədim İver salnaməsi”nin Azərbaycan elmi fikri üçün ən qiymətli məlumatlardan biri odur ki, iverlər, albanlar və türklər Kala, yəni Tiflis şəhərindən sonra Tiflis ilə Sınıqkörpü arasında Ucar, Safar, Bazar, Şuşa, Bərdə şəhərlərini salmışlar.

İver salnaməsi mətnində Gürcüstanın baqrationlara qədərki tarixi haqqında qiymətli məlumatlar vardır. Mətnləri oxuyarkən görürük ki, qədim iver dili indiki gürcü dilindən tamamilə fərqlənir. Qədim iver dili qrammatik quruluşuna görə iltisacı idi. Sadəcə olaraq bu dil sami mənşəli dillərin təsirinə uğramışdır. İver dili eranın əvvəllərindən VII əsrin ortalarına qədər mövcud oldu. Sonra o dil digər Qafqaz dilləri ilə xeyli qarışdı. Nəhayət, baqrationlar İveriyanı tutandan sonra o dil assimilyasiya olundu və tanınmaz hala düşdü. Ona görə də iver dili dilçilikdə ölü dillərdən biri sayılır.

Salnamədə aran xalqı haqqında qiymətli məlumatlar verilir (8, s. 231-239, 241, 243). Verilən məlumata görə, Aran həm ölkənin adıdır, həm də ölkənin hakim nəslinin adı. Albaniyanı bu nəslin böyük qanadları, İveriyanı isə kiçik qanadları idarə edirdi. İveriyanın Aran nəslindən olan ilk çarı Azon olmuşdur. Azon Makedoniyanın vassalı kimi e.ə. IV əsrdə İveriyanı idarə etmişdir.

İveriyanı dövləti sasanilərin dövründə də Aran hakimi tərəfindən idarə olunurdu. İveriya çarı olan Vaxtanq Qorq Aslan (446-499) Aran hakiminin bacısı oğlu idi. Mari Brosse və İ.O.Senkovski də Qorq Aslanı türk tayfasının başçısı kimi vermişdir (11, s. 83).

Çoxtayfalı İveriyanın çoxdilli ədəbiyyatını indiki gürcülər yaratmamışlar. Bunu Mari Brosse, O.İ.Senkovski, N.Y.Marr, İ.M.Rubanovskinin tədqiqatları sübut edir. Baqrationlar Tiflis müsəlman əmirliyinə gələndə qədər (XI əsr) Aran nəsiləri burada Kala, Ucarma, Bazar, Kərəm, Safar şəhərlərini salmış, kitabxana işinin, tərcüməçiliyin əsasını qoymuşdular.

İveriyada islamıyyət və xristianlıq yanaşı yaşayır, bir-birindən fərqli 2 ədəbiyyat yaranırdı. Ölkədəki monastirlərdə müqəddəs kitabların üzü köçürülür, mədrəsələrdə isə Aran folkloru və Şərqi ədəbiyyatının seçmə nümunələri yerli dillərə tərcümə edilirdi.

Salnamədə İveriyanın böyük çarlarından biri olan Qorq Aslan, onun qələbələri, saldıdığı şəhərlər haqqında geniş məlumat verilir. Qeyd olunur ki, Qorq Aslan Ucar şəhərini pə qıamətgahına çevirmiş, 446-cı ildən 499-cu ilə qədər ölkəni idarə etmişdir (8, s. 206-208, s. 213-218).

Son 50-60 ildə yazılan gürcü tarixçilərinin əsərlərinə baxarkən görürük ki, gürcülər tarixi şəxsiyyətin adını saxtalaşdırıblar. İndi onun adını bəzən Qorqasar, bəzən də Qorqasal kimi yazırlar. Salnaməni oxuyarkən tamamilə aydın olur ki, çoxtayfalı İveriya indiki gürcülərin dövləti deyildi. Türk etnosları başda olmaqla bizim soydaşlarımızın dövlətidir.

Qorq Aslan İveriyanın ilk çarı Asparuxun nəslindən idi. Asparux da, Qorq Aslan da salnamədə bir neçə yerdə adı çəkilən Çin Bakur dad gürcü deyildir. Akademik Mari Brossenin sözləri ilə desək, hansısa türk tayfasının başçısıdır (5, s. 26-27; 11, s. 83).

Salnamə Cənubi Qafqazın I-IV əsrlərin toponimiyası haqqında zəngin məlumata malikdir. Orada Kaçı tayfası və çayı haqqında məlumat verilir. Xüsusilə maraqlıdır ki, sonralar Keçi adlandırılan Kaçı çayı Taos Kəpi yaxınlığında yerləşirdi.

⁸¹ AMEA, Dilçilik İnstitutunun magistrantı. aytan.abbasova1998@mail.ru

Kaçi də, Kapi də türk sözləridir. Qədim bulqar və çuvaş dillərində keçiyə kaçi deyilir. Eyni zamanda Taos Kapi toponimi də türk dillərinin tarixi leksikası əsasında izah olunmalıdır. İver salnaməsində həm darvazaya, həm də gədiklərdən, 2 dağ aşırımının arasından keçən dar yollara Kapi deyilir.

Salnamədə evin, ailənin, qəbilənin başçısı Mama saxli adlandırılır (8, s. 229). Gürcülər həmin titulu indi mamasaxlisi şəklində yazırlar. Əslində isə bu söz Azərbaycan dilinin milli mənşəli sözü olan saxlamaq feilindən düzəltdiyi aydın görünür.

Azərbaycan dilində mama sözü qadına aid sözdür. Bəzi ləhcələrdə anaya, bəzi ləhcələrdə isə atanın bacısına, yəni bibiyə mama deyilir. Bundan başqa, salnamədə deda sözü də vardır. Kilsə salnamələrini tədqiq edərkən görürük ki, İveriyanın bəzi qəbilələri atanı və ata xətti ilə əcdadları deda, bəziləri isə ananı və ana xətti ilə əcdadları deda adlandırırlar.

Qədim İver salnamələri ilə indiki tarixçilərin əsərlərini müqayisəli şəkildə tədqiq edərkən görürük ki, salnamədəki çoxlu titullar, qohumluq terminləri, toponimlər ya qismən dəyişdirilmiş, ya da tamamilə tanınmaz hala salınmışdır. Məsələn, salnamədə Tibet qalası və çayı elə Tibet adlandırılır. Son 70 ildə çap olunmuş əsərlərə baxanda görürük ki, xəritə və ensiklopediyalarda qalanın adı Tbiti, çayın adı isə Debit formasındadır.

Salnamədə indiki Kuban çayı Xəzər çayı adlandırılır (8, s. 227). Bu məlumat onu göstərir ki, Xəzər dənizindən başqa Kuman çayının da əvvəlki adlarından biri Xəzər olmuşdur.

Xəbərlər qədim türk tayfalarından biridir. Onlar VIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq güclənmiş, Dərbənddən başlayaraq Şimali Qafqazda Volqa çayı ilə Azov dənizi arasında böyük xaqanlıq yaratmışlar. Salnamədə verilən məlumat altı əsr sonra Xəzər xaqanı İosifi Kordova xəlifəsinin maliyyə vəziri Xasday ibn Şahruda yazdığı məktubda təsdiq olunur. Həmin məktubda Kuban çayı Xəzər çayı, Volqa çayı Etil çayı adlandırılır (9, 6-9).

Nəticə. “Qədim İver salnaməsi” XIX əsrin 70-ci illərində Türkiyə ərazisindən Van gölü vadisindəki qayadan tapılmışdır. Onun ilk tədqiqatçılarından biri Kerop Patkanov olmuşdur. Kerop Patkanov məndəki sözləri (eyni zamanda türk mənşəli sözləri), əsasən, doğru oxumuşdur.

Salnamədən məlum olur ki, iverlər gürcü deyillər. Onların dilində çoxlu qeyri-gürcü sözləri vardır. Qeyri-gürcü sözlərinin xeyli hissəsi Azərbaycan dilinin tarixi leksikası əsasında izah olunur.

Salnamədə qonşu qəbilə və tayfalar – albanlar, xəzərlər, kaçilər, quzamlar, iverlər, qax və quxlar haqqında məlumat verilir. Muğan düzü Movkab şəklində təqdim olunur. Sonralar gürcülər həmin toponimləri xeyli dəyişdirmiş, Er mahalının Eretis, Qax mahalını Qaxati, Qux mahalını Quxeti formasında saxtalaşdırmışlar. Salnamədə zadəganlardan birinin adı Barsxan formasında var. Sonrakı gürcü tədqiqatçıları Barsxanın adını Varsxen, erməni tarixçiləri Vazgen kimi yazmaqla uzun zaman tədqiqatçıların diqqətini yayındırdılar. Salnamə yalnız dilçilər üçün deyil, tarixçilər, coğrafiyaşünaslar üçün də qiymətli mənbələrdən biridir.

Ədəbiyyat

1. İlhami Cəfərsəy (2014). İber və H' Ay folklorunda türk təfəkkürünün izləri. Bakı, 2014, 224 s.
2. Блейхштейнер Роберт. Субары древнего востока в свете изучения Яфетидов. Язык и история. Москва, 1936, с. 182-202.
3. Вермишев Х. А. Материалы для истории грузина – армянских отношений. СПб, 1904, 225 с.
4. Джуаншлер Джуаншериани. Жизнь Вахтапа Горгасала. Тбилиси, Мелниереба, 1986, 150 с.
5. Мари Броссе. О проекте изучения и разбора грузинский исторических грамоте. СПб, 1879.
6. Марр Н.Я. Древник поездки Шавшетию и Кларджетую. Тифлис, 1911, 216 с.
7. Марр Н.Я. Кафказ и памятники по духовной культуры. Петроград, 1919, 22 с.
8. Патканов Кероп. Ванская надписи и значение их для историй Передней Азии. О дневней грузинской хроник. 1883, с. 3-274.
9. Плетнева С.А. Хазары. Москва, Наука, 1986, 92 с.
10. Сенковский. Собрание сочинений. Т. VI, СПб, 1859, 630 с.
11. Хангадзе Ш.А. Мари Броссеи Европейское грузиноведение. Тбилиси, 1970, 209 с.
12. Шопен И. И. Кафказ и его древние обитатели. СПб, 1866, 501 с.

Açar sözlər: *Van yazıları, Qorq Aslan, Kartlos, Kavkazos, Torqan*

Key words: *Van inscriptions, George Aslan, Karlos, Kafkazos, Torqan*

Ключевые слова: *Надписи Ван, Корк Аслан, Картлос, Кавказ, Торкан*

“QƏDİM İVER SALNAMƏSİ”NİN TƏDQIQI TARIXI VƏ TƏDQIQATÇILARI

Xülasə

Məqalədə Van gölü yaxınlığından tapılan “Qədim İver salnaməsi”nin dili etnolinqvistik tədqiqatın obyektinə çevrilir. Eyni zamanda salnamənin tədqiqi tarixi öyrənilir, ilk tədqiqatçıları haqqında məlumat verilir. Göstərilir ki, salnamə XIX əsrin ortalarından başlayaraq qafqazşünasların diqqətini cəlb etmişdir.

Salnamə erməni və gürcü mətnşünasları tərəfindən təsdiq olunmuş, XIX əsrin sonlarında Peterburq və Moskva şəhərlərində onun haqqında məqalələr yazılmışdır. Çox az tədqiqatçıları nəzərə almasaq, Azərbaycan dilçiləri və tarixçiləri salnaməni tədqiqatın obyektinə çevirmişlər.

Researchers and the history of the study of the ancient Iverian chronicle

Summary

Ancient Iverian chronicle dates back to the Christian period. It was written around the late 4th and early 5th centuries. Armenian and Georgian linguists sometimes call its language Old Georgian language. In fact, the language of the chronicle is

Iverian. The Iverian language is not Georgian. This is one of the languages of Western Asia, related to the Turkish languages. This language was close not to the modern Georgian language but Caspian language.

There are many archaic Turkic words in the chronicle – ethnographic terms, ethnonyms, theonyms.

In the chronicle iron is called “temir”, the village is “upa”, the moon is “parlaq”, the migration is “köç”, the camel is “tipe”, the water is “su”. These are all common Turkic and Iverian words.

Исследователи и история исследования древней иверской летописи

Резюме

Древняя иверская хроника относится к дохристианскому периоду. Была написана примерно в конце 4-го и начале 5-го веков. Армянские и грузинские лингвисты иногда называют её язык древнегрузинским языком. На самом деле язык летописи – иверский. Иверский язык не является грузинским. Это один из языков Передней Азии, родственник тюркским языкам. Этот язык был близок к каспийскому, а не к современному грузинскому языку.

В летописи есть много архаичных тюркских слов – этнографические термины, этнонимы, теонимы.

В летописи железо называется “temir”, село – “upa”, луна – “parlaq”, переселение – “köç”, верблюд – “tipe”, вода – “su”. Это все общие тюркские и иверские слова.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva